

Rozdział I. Zagadnienia wprowadzające

Analiza wybranych regulacji prawnych w aspekcie etycznym winna zostać poprzedzona ustaleniami terminologicznymi, zmierzającymi do wyjaśnienia znaczenia podstawowych pojęć z zakresu nauki o moralności, jak również wskazaniem relacji zachodzących między prawem i moralnością. Umożliwi to prezentację katalogu podstawowych zasad i wartości etycznych, mających fundamentalne – z perspektywy obranego celu pracy – znaczenie. W tym kontekście szczególna uwaga zostanie poświęcona tym zagadnieniom teorii prawa cywilnego, które w sposób naturalny wiążą się z zakresem przedmiotowym pracy, a zatem zwrotom niedookreślonym, w tym klauzulom generalnym. Bez zgłębienia ich istoty nie da się bowiem zaprezentować prawnego charakteru wyznaczonych wstępem sześciu instytucji prawnych.

§ 1. Pojęcia moralności i etyki

W języku ogólnym termin „moralność” jest często mylnie stosowany jako synonim terminu „etyka”. W konsekwencji tego zwroty „ocena moralna”, „norma moralna”, „osąd moralny” i „pogląd moralny” traktowane są jako równoznaczne odpowiednio ze zwrotami „ocena etyczna”, „norma etyczna”, „osąd etyczny”, „pogląd etyczny”¹. I choć między pojęciem moralności a pojęciem etyki zachodzą współzależności znaczeniowe, należy je jednak wyraźnie odróżnić, odmawiając im waloru synonimiczności.

Na trzy sposoby rozumienia pojęcia moralności wskazuje Z. Ziemiński, zastrzegając przy tym, że jest to wyliczenie niewyczerpujące. Po pierwsze, moralność rozumie się jako zbiór norm postępowania, które są uzasadnione ocenami szczególnego rodzaju. Po drugie, jako fakt przyjęcia lub też deklarowania ocen i norm takiego rodzaju przez pewną osobę lub środowisko społeczne. Po trzecie, jako fakty postępowania w sposób zgodny albo niezgodny z tymi normami przez jakąś osobę lub osoby z pewnego środowiska². Według W. Langa przez pojęcie moralności należy rozumieć „społecznie zobiektywizowane, lecz niezinstytucjo-

¹ T. Pietrzykowski, *Etyczne problemy prawa*, Warszawa 2011, s. 29.

² Z. Ziemiński, *Podstawy nauki o moralności*, s. 5.

nalizowane reguły i zasady postępowania oraz standardy ocenne, których treść zrelatywizowana jest do pojęć »dobra« i »sprawiedliwości« lub »słuszności«³. Na tle zaprezentowanych ujęć – reprezentatywnych dla badań odnoszących się do szeroko pojmowanej moralności – w niniejszej pracy przyjęte zostanie rozumienie pojęcia moralności zarówno jako zespołu ocen szczególnego rodzaju, mających uzasadnienie aksjologiczne (w tym ocen moralnych), jak i jako zbioru norm postępowania, które są uzasadnione tymi ocenami.

W nauce wyróżnia się moralność indywidualną, rozumianą jako zespół ocen i uzasadnionych w nich norm określonego człowieka oraz moralność społeczną, stanowiącą zespół ocen i uzasadnionych w nim norm rozpowszechnionych czy wręcz dominujących w danej społeczności. Odróżnia się też moralność autonomiczną, składającą się z norm mających uzasadnienie aksjologiczne w szczególnego rodzaju ocenach podmiotu, podlegającego tym normom, od moralności heteronomicznej, oznaczającej normy moralne, które są uzasadnione ocenami innego podmiotu niż ten, który wypowiada się o uzasadnieniu aksjologicznym norm, które są do niego skierowane⁴.

Niekiedy, nawiązując do typologii wyróżnionej przez *M. Ossowską*, wskazuje się, że moralność może być rozumiana na dwóch poziomach: moralności elementarnej (poziom I) oraz moralności perfekcjonistycznej (poziom II). Moralność elementarna wskazuje na podstawowe wymogi (standardy) społecznego zachowania się (np. zakaz zabójstwa), zaś moralność perfekcjonistyczna stawia swoim adresatom wznieście wymagania moralne (np. obowiązek ratowania życia ludzkiego, obowiązek urodzenia dziecka)⁵. Wyróżnienie wskazanych dwóch poziomów moralności nawiązuje w swej istocie do wyróżnionej przez *L.L. Fullera* „moralności obowiązku” oraz „moralności dążeń (aspiracji)”⁶. W tym ujęciu moralność obowiązku obejmuje podstawowe reguły, które są konieczne dla istnienia uporządkowanego społeczeństwa, jak również dla osiągnięcia przez to społeczeństwo określonych celów, „ucieleśniając najbardziej oczywiste wymagania życia społecznego”⁷. Naruszenie reguł moralności obowiązku, stanowiących podstawowe wymogi życia społecznego w odróżnieniu od moralności dążeń, jest sprzężone z sankcjami i karami. Postulaty moralności aspiracji, które stanowią moralność perfekcjonistyczną, wskazują na pewne cnoty, ideały godziwego lub doskonałego życia (np. dobrego kochającego rodzica), których realizacja wiązana jest z różnymi gratyfikacjami społecznymi, moralny-

³ *W. Lang*, *Prawo i moralność*, Warszawa 1989, s. 8.

⁴ *Z. Ziemiński*, *Podstawy nauki o moralności*, s. 14-15.

⁵ *D. Bunikowski*, *Podstawowe kontrowersje dotyczące ingerencji prawa w sferę moralności*, Toruń 2010, s. 34.

⁶ *L. Fuller*, *Moralność prawa*, tł. *S. Amsterdamski*, Warszawa 2004, s. 35-36.

⁷ *Ibidem*.

mi i materialnymi. Należy zaznaczyć, odnosząc się do prawa, że system prawny opiera się na elementarnych, uniwersalnych (ogólnoludzkich) wartościach⁸.

Wyodrębnia się również moralność w ujęciu węższym oraz moralność w ujęciu szerszym. Moralność w pierwszym znaczeniu obejmuje oceny i uzasadnione tymi ocenami normy, które odnoszą się do postępowania dobrego i słusznego w pewnym szczególnym znaczeniu. Zakres moralności w sensie szerokim obejmuje zaś moralność w węższym znaczeniu oraz normy obyczajowe⁹ oraz inne oceny i normy wyznaczające wzory postępowania i „styl życia” nazwane *ethosem* (np. dotyczące dobrego wychowania, taktu, szanowania honoru). Normy moralności rozumiane w sposób ścisły mogą być czasami niezgodne z normami obyczajowymi należącymi do *ethosu* tego samego środowiska¹⁰. W tym ujęciu należy wyraźnie opowiedzieć się za ścisłym rozumieniem moralności, ze względu na odmienne uzasadnienie obowiązywania norm moralnych i norm obyczajowych. Uzasadnieniem obowiązywania norm obyczajowych jest nawyk posłuchu tym normom (postępowania w sposób wyznaczony przez tę normę), który jest ukształtowany w danym społeczeństwie, wraz z przekonaniem, że danego rodzaju postępowanie jest społecznie oczekiwane¹¹. Normy obyczajowe uznaje się za obowiązujące, ponieważ są dostatecznie efektywne społecznie¹². Między normami obyczajowymi, normami moralnymi, a także normami prawnymi zachodzi stosunek krzyżowania, a nie stosunek równoważności.

Na gruncie analizy moralnej odróżnia się moralność publiczną od moralności prywatnej. Pierwsza dotyczy zachowań człowieka w miejscach publicznych lub w życiu publicznym, a także zachowania osób publicznych, w szczególności funkcjonariuszy publicznych w życiu prywatnym, jeśli naruszają one zasady i normy przyzwoitości etycznej, np. znęcanie się przez policjanta nad rodziną, zdrada małżeńska polityka¹³. Naruszenia moralności publicznej mogą mieć charakter ciężki, np. przestępstwo zabójstwa, kradzieży oraz lekki, np. czynny przeciwko obyczajowości publicznej. Na skutek naruszenia reguł moralności publicznej powstaje reakcja społeczna, przejawiająca się w stygmatyzacji lub potępieniu społecznym. Treść reguł moralności publicznej wyznaczana jest przez procesy zachodzące w społeczeństwie, na które mają wpływ zmiany obyczajowo-kulturowe oraz polityczno-ekonomiczne. Natomiast moralność prywatna

⁸ *Ibidem*; R. Tokarczyk, Relacje moralności i prawa w doktrynie Lona L. Fullera, Etyka 1997, Nr 15, s. 77 i n.

⁹ Obyczaje i zwyczaje można traktować jako zwroty synonimiczne. Tak słusznie D. Bunikowski, Podstawowe, s. 37.

¹⁰ Z. Ziemiński, Problemy podstawowe, s. 236.

¹¹ Z. Ziemiński, Podstawy nauki o moralności, s. 86; Z. Ziemiński, Unormowania prawne, s. 11. Zob. szerzej M. Ossowska, Podstawy nauki o moralności. Część II, Warszawa 2004, s. 520-537.

¹² Z. Ziemiński, Podstawy nauki o moralności, s. 15; Z. Ziemiński, Problemy podstawowe, s. 234.

¹³ D. Bunikowski, Podstawowe, s. 42-43.

dotyczy zachowań człowieka w życiu prywatnym, obejmując reguły postępowania właściwe dla tej sfery. Z chwilą naruszenia porządku prawnego i w konsekwencji ingerencji władzy publicznej, a niekiedy osób trzecich w przypadku naruszenia moralności publicznej kończy się życie prywatne. Skutkiem naruszenia moralności prywatnej jest powstanie poczucia winy z powodu naruszenia reguł, które człowiek uznaje za obowiązujące w swoim życiu (zjawisko „gryzącego sumienia”), ale również właściwe dla naruszenia moralności publicznej, potępienie społeczne¹⁴.

Wskazać należy, że pojęcie etyki występuje w dwóch znaczeniach: etyki normatywnej oraz etyki opisowej. Przez etykę normatywną (doktrynę moralną) należy rozumieć uporządkowany zespół ocen i norm postępowania, zawierający argumentację, której celem jest nakłonienie innych do zaakceptowania tych ocen i norm jako ocen i norm moralnych, a także do ich przestrzegania. Doktryna moralna może dotyczyć całości życia społecznego albo też jakiegoś jego aspektu (np. deontologia lekarska, weterynaryjna)¹⁵. Z kolei etyka opisowa to nauka o moralności, a zatem stanowiąca zespół twierdzeń o moralności i doktrynach moralnych oraz wszelkich zjawisk, które są z nimi związane¹⁶.

Różnica między etyką opisową a etyką normatywną opiera się na odmiennym aspekcie refleksji nad moralnością. Celem etyki opisowej jest bowiem dogłębna analiza funkcjonujących w danej społeczności ocen i norm moralnych, z uwzględnieniem motywów postępowania człowieka. W tym rozumieniu przedmiotem etyki jest rzeczywistość empiryczna, a sama etyka jest nauką pozytywistyczną. Natomiast zadaniem etyki normatywnej jest ocena tego, co jest dobre, a co złe, oraz formułowanie wskazań moralnych¹⁷. Na gruncie etyki normatywnej nie należy posługiwać się klasyczną koncepcją prawdy, opierającej się na zgodności sądów moralnych z jakąś obiektywnie istniejącą rzeczywistością. Prawdę należy rozumieć na gruncie doktryny moralnej jako „racjonalną akceptowalność formułowania stwierdzeń dokonywania ocen poprzez rozsądne audytorium uczestniczące w dyskursie etycznym”¹⁸. Podobnie jest na gruncie prawnoznawstwa, gdzie kryterium prawdziwości (poprawności) oznacza racjonalną akceptowalność i należyte uzasadnienie¹⁹. Dokonana bowiem przez kogoś wy-

¹⁴ *Ibidem*, s. 43.

¹⁵ Szerzej Z. Ziemiński, *Etyczne problemy*, s. 7-17.

¹⁶ Z. Ziemiński, *Podstawy nauki o moralności*, s. 8. Takie rozumienie etyki zostało zapoczątkowane przez E. Westermarcka, a następnie rozwinięte przez M. Ossowską, wedle której etyka jest nauką o moralności „która niczego w zakresie moralności nie ocenia i niczego nie zaleca”. M. Ossowska, *Podstawy nauki o moralności*. Część I, Warszawa 2004, s. 60.

¹⁷ Zob. szerzej Z. Ziemiński, *Podstawy nauki o moralności*, s. 16-20.

¹⁸ M. Wilejczyk, *Zagadnienia etyczne*, s. 10-11.

¹⁹ Według terminologii zaproponowanej przez S. Wronkowską konsensualna koncepcja prawdy; S. Wronkowska, w: S. Wronkowska, Z. Ziemiński, *Zarys teorii prawa*, Poznań 2011, s. 77.

kładnia może być trafna, słuszna, poprawna, właściwie (racjonalnie) uzasadniona, powszechnie akceptowana przez przedstawicieli nauki, nie zaś prawdziwa w aspekcie obiektywnym (czyli wiernie opisująca jakąś rzeczywistość)²⁰.

Należy zgodzić się ze stwierdzeniem, że nie da się zupełnie rozdzielić obowiązującego w życiu porządku moralnego od refleksji o nim i z tego względu w pełni uzasadnione jest z reguły używanie zamiennie terminów „etyczny” i „moralny”. Odwołując się do wartości akceptowanych społecznie, a przypisywanych ustawodawcy, należy mówić o wartościach etycznych, ze względu na to, że stanowią one rezultat pewnej refleksji. Natomiast odesłanie do klauzul generalnych stanowi odesłanie do norm moralnych obowiązujących w danej społeczności²¹.

§ 2. Pojęcie wartości

Mając na uwadze zasadniczy cel pracy, polegający na ocenie, czy podstawą badanych instytucji prawnych są te same wartości prawem chronione, a także w jakim zakresie na instytucje te wpływają normy moralne, należy wskazać sposoby rozumienia pojęcia wartości oraz na ich źródła i zakres pojęciowy.

Wyraz „wartość” jest wyrazem wieloznacznym. Po pierwsze przez „wartość” rozumie się określenie cechy przedmiotów, przez kogoś dodatnio czy ujemnie ocenione. W tym ujęciu wartość jest cechą relatywną, która wskazuje na stosunek określonego podmiotu do przedmiotu ich oceny, w stosunku do której jest pojęciem wtórnym. Po drugie, wartość może oznaczać „cechę wyróżniającą klasę abstrakcyjnych przedmiotów globalnie równocennych pod jakimś względem, czy też równocennych z czyjegoś punktu widzenia”²². Takie rozumienie wartości pozwala na stworzenie wielostopniowej gradacyjnej skali wartości. Po trzecie, wartością jest określenie dobra w sensie rzeczowym, która jest przez ludzi ceniona ze względu na to, że przedstawia wartość w poprzednio omawianych znaczeniach tego słowa. Po czwarte, niekiedy utożsamia się wartość z jakimś dobrem w sensie idealnym, jako samoistnego bytu²³.

W niniejszej pracy pojęciem wartości objęta zostanie cecha lub zespół cech, które są właściwe jakiemuś stanowi rzeczy, na skutek dokonania pozytywnej oceny w oparciu o określony standard ocenny. Wartością jest zatem coś, co jest ocenione jako dobre, cenne i pożądane. Pojęcie wartości stanowi zatem kate-

²⁰ M. Wilejczyk, Zagadnienia etyczne, s. 9–11.

²¹ *Ibidem*, s. 20.

²² Z. Ziemiński, Wstęp do aksjologii, s. 59.

²³ *Ibidem*.

gorię pochodną pojęcia oceny²⁴. W przypadku pozytywnej oceny danego stanu rzeczy będziemy mówić o „dobru” jako o wartościowym stanie rzeczy²⁵, co uzasadnia stosowanie na potrzeby niniejszych rozważań terminów „wartość” oraz „dobro” jako terminów synonimicznych. Ze względu na to, że wartość wiążąca jest wyłącznie z pozytywną oceną, nie należy mówić o negatywnej wartości.

Z pojęciem wartości etycznych związane są założenia absolutyzmu etycznego oraz relatywizmu etycznego. Absolutyzm etyczny uznaje, że istnieje jedno i bezwzględne dobro, absolutna hierarchia wartości, zaś moc obowiązująca norm moralnych jest bezwarunkowa i powszechna²⁶. Absolutyzm etyczny „ustala stosunek aksjologiczny, wyodrębniając te przedmioty, których wartość nie jest zrelatywizowana do innej wartości”, co oznacza, że przedmioty posiadają wartość „dla siebie”, nie zaś „dla kogoś” lub „dla czegoś”²⁷. Absolutyzm etyczny należy odróżnić od obiektywizmu etycznego, który jest „teorią opisującą przedmiotowy charakter istnienia oraz poznania wartości”²⁸. Obiektywizm etyczny w płaszczyźnie ontologicznej traktuje wartości etyczne jako byty obiektywne, istniejące samoistnie, które tworzą moralną rzeczywistość, nie stanowiąc pochodnej czyjś stosunku emocjonalnego (obiektywizm etyczny). W aspekcie epistemologicznym wartości nie są tworem człowieka, mogą być jedynie przedmiotem poznania ludzkiego (kognitywizm)²⁹. Obiektywistyczne ujęcie wartości etycznych było widoczne w wielu koncepcjach filozoficznych. Przykładowo u *Arystotelesa*, dla którego idea dobra wypływa z powszechnej zasady celowości świata, czy chociażby u *Platona*, dla którego wartości etyczne tworzą obiektywnie istniejący świat doskonałych idei, których poznanie umożliwia prawdziwa mądrość. Obiektywizm etyczny może mieć również formę pluralizmu wartości, których kolizja skutkuje powstaniem dylematów moralnych lub też tragizmu nieuchronnych poświęceń³⁰. Przechodząc na płaszczyznę metodologiczną należy wskazać, że wypowiedzi wyrażające wartości (wypowiedzi oceniające) są zdaniem w sensie logicznym, a zatem wypowiedziami prawdziwymi albo fałszywymi.

W opozycji do absolutyzmu etycznego jest relatywizm etyczny, wedle którego „przedmioty – jeśli są w ogóle dobre – to względnie dobre, dobre »do czegoś«

²⁴ W. Lang, *Prawo i moralność*, s. 30; Z. Ziemiński, *Wstęp do aksjologii*, s. 58–59; M. Wilejczyk, *Zagadnienia etyczne*, s. 46.

²⁵ W. Lang, *Prawo i moralność*, s. 30, który podkreślił, że pochodną systemu ocen jest hierarchia wartości (dóbr). Choć nie ma, posługując się terminologią H. Rota, „kodów” hierarchii wartości (*codes of value hierarchy*), należy uznać, że pewne wartości mają charakter preferencyjny (priorytetowy) w konkretnym przypadku; zob. również D. Bunikowski, *Podstawowe*, s. 44.

²⁶ D. Bunikowski, *Podstawowe*, s. 44.

²⁷ *Ibidem*, s. 45.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ Szerzej M. Wilejczyk, *Zagadnienia etyczne*, s. 33–34.

³⁰ T. Pietrzykowski, *Etyczne problemy*, s. 31.

lub »dla kogoś«, zaś obowiązywanie norm moralnych jest względne, zależnie od określonych sytuacji³¹. Z relatywizmem etycznym związany jest wariabilizm etyczny (głoszący, że dobro jest zmienne) oraz pluralizm etyczny (wedle którego istnieje wiele dóbr równorzędnych lub chociażby porównywalnych)³². W odróżnieniu od obiektywizmu etycznego, subiektywizm etyczny zakłada, że wartości etyczne mają charakter subiektywny i zmienny w aspekcie historycznym i społecznym. Wartością jest bowiem to, co ludzie w danym czasie i miejscu uważają za cenne. Nie mogą być przedmiotem poznania, ponieważ stanowią wytwór ludzkiej kreacji (akognitywizm)³³. Konsekwencją akognitywizmu jest indywidualizm etyczny, który opiera się na założeniu, że każdy ma własne pojmowanie dobra i zła. Wypowiedzi wyrażające oceny nie są zdaniami w sensie logicznym ze względu na to, że niczego nie opisują, stanowiąc środek ekspresji emocji³⁴.

Ze względu na potrzebę pogodzenia wyżej zaprezentowanych stanowisk powstały teorie pośrednie, których trzonem jest założenie, że w ramach wartości wyróżnia się te, które są trwałe i niezmiennie, stanowiąc »dorobek całej ludzkości w toku jej dziejów«, jak również takie, które są zrelatywizowane do miejsca, czasu, grupy społecznej, a niekiedy nawet jednostki³⁵. Należy przy tym zaznaczyć, że nawet przedstawiciele pozytywizmu prawniczego, zarówno twórca pozytywizmu H. Hart, jak również reprezentant skrajnej jego postaci (normatywizmu) H. Kelsen, wyróżniali normy najwyższe (*Grundnorm*, *rule of recognition*), niebędące normami prawa pozytywnego³⁶. Herbert Hart wskazywał na »naturalną konieczność minimalnej zawartości prawa natury w prawie pozytywnym« (*the minimum content of natural law*), podkreślając, że prawo ma pozycję służebną wobec pewnych wartości, zaś podczas stosowania prawa angażuje się uznawane wartości etyczne³⁷.

Przyjmując pośredni kierunek odnoszący się do źródła i zakresu pojęcia wartości, należy przyjąć, że niektóre wartości mają charakter trwały i niezmienny, ze względu na to, że są powszechnie uznane i akceptowane. Wspólnota wartości podstawowych (megawartości) stanowi aksjologiczny fundament prawa.

³¹ D. Bunikowski, *Podstawowe*, s. 45.

³² *Ibidem*, s. 44.

³³ K. Michałowska, *Niemajątkowe wartości*, s. 6.

³⁴ Szerzej M. Wilejczyk, *Zagadnienia etyczne*, s. 34.

³⁵ T. Chauvin, T. Stawecki, P. Winczorek, *Wstęp do prawoznawstwa*, Warszawa 2017, s. 33; K. Michałowska, *Niemajątkowe wartości*, s. 6–7.

³⁶ A. Grabowski, *W stronę postpozytywizmu prawniczego. Szkic z metodologii prawoznawstwa*, *Acta Universitatis Wratislaviensis* 2011, No. 3337, *Prawo CCCXII*, s. 152; A. Sylwestrzak, Herbert L.A. Hart – pozytywizm umiarkowany, *Miscellanea Historico-Iuridica* 2016, Nr 2, s. 153.

³⁷ D. Bunikowski, *Podstawowe*, s. 29–30; A. Grabowski, *W stronę postpozytywizmu*, s. 155–156; K. Doliwa, *Pozytywizm prawniczy a zasada słuszności*, w: *Zasada słuszności w prawie prywatnym i jej praktyczne zastosowanie*, Białostockie Studia Prawnicze 2014, t. 17, s. 93.

Pozostałe wartości są zrelatywizowane do czasu, miejsc, grupy społecznej, wykazując ewolucyjność w kierunku ich rozwoju i powstawaniu nowych, zasługujących na ochronę³⁸.

§ 3. Pojęcia oceny i wypowiedzi oceniającej oraz kryteria oceny moralnej

Potrzeba wyjaśnienia znaczenia pojęć oceny oraz wypowiedzi oceniającej wynika z faktu, że występują one zarówno na gruncie prawa, jak i moralności. Z punktu widzenia sformułowanego tematu pracy jest to o tyle istotne, że we wszystkich poddanych analizie instytucjach prawnych dokonuje się pewnych ocen, które znajdują uzasadnienie dla norm moralnych, do których należy odnieść się w przypadku zwrotów niedookreślonych, w szczególności klauzul generalnych.

Pojęcie oceny w swym podstawowym znaczeniu³⁹ oznacza przeżycie aprobaty lub dezaprobaty z takiego czy innego punktu widzenia, które polega na emocjonalnym ustosunkowaniu się do jakiegoś zdarzenia czy stanu rzeczy, w szczególności zachowania człowieka (istniejącego lub wyobrażonego)⁴⁰. Przeżywanie określonej oceny to szczególny rodzaj faktu psychicznego⁴¹. Przedmiotem oceny są jakieś stany rzeczy czy zdarzenia, a w szczególności czyny ludzkie, a zatem zachowania człowieka, który ma świadomość celu swojego zachowania⁴². Między przeżyciem oceny a przeżyciem poznawczym, które polega na dojściu do przekonania, że tak a tak jest w oparciu o bodźce zewnętrzne lub spekulacji myślowej, zachodzi wzajemne oddziaływanie⁴³.

Ze względu na różne kryteria oceniania wyróżnia się oceny moralne (dotyczące tego co dobre i złe), estetyczne (dotyczące tego co piękne i brzydkie), hedonistyczne (dotyczące tego co przyjemne i przykre), użyteczne (dotyczące tego

³⁸ K. Michałowska, Niemajątkowe wartości, s. 24.

³⁹ Zob. szerzej w zakresie znaczeń pobocznych terminu „ocena” Z. Ziemiński, O czym mówią prawnicy gdy mówią o „ocenach”, PiP 1986, Nr 12, s. 14-23; J. Wróblewski, Oceny w prawie i oceny prawa, SP 1970, Nr 24, s. 3 i n.

⁴⁰ M. Zieliński, Z. Ziemiński, Uzasadnianie twierdzeń ocen i norm w prawoznawstwie, Warszawa 1988, s. 40, 41; Z. Ziemiński, O czym mówią prawnicy, s. 11; Z. Radwański, M. Zieliński, Uwagi de lege ferenda o klauzulach generalnych w prawie prywatnym, Przegląd Legislacyjny 2001, Nr 2, s. 13. Podobnie W. Lang, który definiuje oceny, podobnie jak normy, jako szczególną kategorię wypowiedzi językowych, wyrażających psychiczne przeżycia wartościowania i oceniania, tj. przeżycia aprobaty lub dezaprobaty określonych stanów rzeczy; W. Lang, Prawo i moralność, s. 29.

⁴¹ Z. Ziemiński, Wstęp do aksjologii, s. 31. Podobnie W. Lang, Prawo i moralność, s. 29.

⁴² Z. Ziemiński, Wstęp do aksjologii, s. 16.

⁴³ *Ibidem*, s. 9.

co pożyteczne i szkodliwe)⁴⁴. Wyodrębnia się ponadto oceny zasadnicze (pierwotne) oraz oceny instrumentalne (wtórne)⁴⁵. W ramach ocen zasadniczych wskazuje się na oceny zasadnicze samoistne, dotyczące postępowania danej osoby samego przez się oraz oceny zasadnicze podbudowane instrumentalnie (oceny pragmatyczne), wyrażające aprobatę bądź dezaprobatę dla postępowania danej osoby ze względu na jego skutki. W drugiej ze wskazanych kategorii podkreśla się, że w procesie oceniania angażowane są oprócz elementów emocjonalnych również elementy intelektualne. Dokonuje się bowiem ustalenia, że dane zachowania pociągają za sobą określony skutek (warstwa intelektualna), który jest oceniany jako dobry albo zły (warstwa emocjonalna). Formułując ocenę instrumentalną stwierdza się, że użycie danego środka w danych okolicznościach powoduje powstanie określonego stanu rzeczy (z całą pewnością albo z dostatecznym prawdopodobieństwem)⁴⁶.

Szczególnie istotne dla dalszych rozważań w zakresie oceny zachowania człowieka pod kątem badanych instytucji prawnych jest rozróżnienie ocen jednoaspektowych i wieloaspektowych, w szczególności ocen globalnych, a także ocen podstawowych oraz porównawczych. Oceny globalne polegają na sumarycznej aprobacie lub dezaprobatie przedmiotu oceny we wszystkich jego istotnych aspektach. Oceniając jakiś stan rzeczy w różnych jego aspektach, z których niektóre oceniamy pozytywnie, inne zaś negatywnie, dokonuje się następnie syntetyzującej oceny globalnej⁴⁷. Niekiedy mamy do czynienia z ocenami ambiwalentnymi, gdy nie można sformułować pozytywnej albo negatywnej oceny globalnej ze względu na rozbieżności i nieporównywalność ocen jednostkowych⁴⁸. Ponadto możliwa jest sytuacja polegająca na tym, że dwie osoby, które dokonały podobnych ocen składowych, odmiennie dokonają oceny globalnej⁴⁹. Ta sama osoba może odmiennie dokonać oceny konkretnego stanu rzeczy, który choć jest podobny w jakimś stopniu do innych stanów rzeczy, wykazuje indywidualne elementy sytuacyjne, które stanowią przyczynę dokonania tej odmiennej oceny⁵⁰. Oceny podstawowe (proste) odnoszą się do tego co dobre i złe, natomiast oceny preferencyjne (porównawcze) dotyczą tego, co lepsze lub gorsze⁵¹.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 18.

⁴⁵ Z. Ziemiński, O czym mówią prawnicy, s. 12-13.

⁴⁶ M. Zieliński, Z. Ziemiński, Uzasadnianie twierdzeń, s. 31, 43; Z. Ziemiński, Podstawy nauki o moralności, s. 12; Z. Ziemiński, Wstęp do aksjologii, s. 12-14; R. Piszko, Prawo a normy pozaprawne. Typy relacji, Szczecin 2000, s. 144.

⁴⁷ Z. Ziemiński, Wstęp do aksjologii, s. 17; Z. Ziemiński, O czym mówią prawnicy, s. 12.

⁴⁸ M. Zieliński, Z. Ziemiński, Uzasadnianie twierdzeń, s. 42; Z. Ziemiński, Podstawy nauki o moralności, s. 12.

⁴⁹ Z. Ziemiński, Etyczne problemy, s. 34.

⁵⁰ Z. Ziemiński, Wstęp do aksjologii, s. 23.

⁵¹ M. Zieliński, Z. Ziemiński, Uzasadnianie twierdzeń, s. 42; Z. Ziemiński, Wstęp do aksjologii, s. 11.

Z kolei termin „wypowiedź oceniająca”, jako rezultat procesów oceniania, wyraża dodatnie lub ujemne przeżycie oceny, które odnosi się do pewnego stanu rzeczy⁵². Wypowiedzi ocenne należy odróżnić od wypowiedzi opisowych (deskryptywnych), których przedmiotem jest istnienie albo nieistnienie pewnego faktu (stanu rzeczy). Z punktu widzenia semantyki wypowiedzi opisowe odnoszą się do określonego stanu rzeczy (rzeczywistego albo wyobrażonego), który opisują, będąc zdaniem w sensie logicznym (opisując rzeczywistość zgodnie lub niezgodnie z prawdą)⁵³. Wypowiedzi deskryptywne spełniają zatem funkcję pragmatyczną, zaś wypowiedzi oceniające funkcję ekspresyjną⁵⁴. Wypowiedzi oceniające nie mają zatem waloru prawdziwości czy fałszywości, co najwyżej mogą być szczerze lub nieszczerze, ze względu na to, że nie opisują rzeczywistości⁵⁵.

Oceny i wypowiedzi oceniające należy odróżnić od wypowiedzi powinnościowych (dyrektyw), które wyrażają wzorzec powinnoego zachowania się. Wśród dyrektyw wyróżnia się dyrektywy niestanowcze (prośby, sugestie, rady) oraz dyrektywy stanowcze (polecenia, normy postępowania)⁵⁶. Najistotniejszą różnicą, zachodzącą pomiędzy ocenami a dyrektywami, jest ich zakres przedmiotowy oraz przymiot obowiązywania. Przedmiotem oceny, w odróżnieniu od dyrektywy, mogą być oprócz zachowań również zdarzenia i stany rzeczy. Z kolei atrybut obowiązywania dotyczy wyłącznie dyrektyw, w tym zwłaszcza norm postępowania, których wiążący charakter stanowi o ich normatywności⁵⁷. Oceny moralne, a w konsekwencji również wypowiedzi oceniające, mogą stanowić uzasadnienie norm prawnych, stanowiąc przesłankę ich ustanowienia. Może również zachodzić relacja odwrotna – norma może stanowić uzasadnienie oceny, która jest dokonywana ze względu na normę⁵⁸.

Wydaje się, że na gruncie rozważań naukowych tradycyjne ujęcie „oceny”, które sprowadza ją wyłącznie do emocjonalnego przeżycia, jest niewystarczające. W rozważaniach tych nie sposób sformułować oceny bez dokonania jakiegokolwiek refleksji, popartej racjonalnymi argumentami. Nie można bowiem zrównywać takich ocen z ocenami wyrażanymi w codziennym życiu, które mają charakter wyłącznie emocjonalny, spontaniczny, oparty na subiektywnych upodobaniach oceniającego. Interesujący jest pogląd wiążący dokonanie oceny

⁵² Z. Ziemiński, *Etyczne problemy*, s. 29; W. Lang, *Prawo i moralność*, s. 29–30; M. Zieliński, *Z. Ziemiński, Uzasadnianie twierdzeń*, s. 40–41.

⁵³ Z. Ziemiński, *Wstęp do aksjologii*, s. 30.

⁵⁴ T. Pietrzykowski, *Etyczne problemy*, s. 17.

⁵⁵ Z. Ziemiński, *Wstęp do aksjologii*, s. 31.

⁵⁶ T. Pietrzykowski, *Etyczne problemy*, s. 18.

⁵⁷ *Ibidem*.

⁵⁸ Szerzej J. Nowacki, *O rodzajach ocen ze względu na normę*, w: *Studia z teorii prawa*, Kraków 2003, s. 123–131; J. Nowacki, *Problem moralnej indyferentności przepisów prawa pozytywnego*, w: *Studia z teorii prawa*, Kraków 2003, s. 181–213.

z szacowaniem, przypisywaniem czemuś jakiejś wartości na podstawie pewnego kryterium⁵⁹. Owo kryterium (miernik, skala porównawcza, wzór) jest elementem niezbędnym procesu oceniania, podczas którego dokonuje się czynności intelektualnej, polegającej na ustaleniu, czy oceniany stan rzeczy jest zgodny z przyjętym kryterium czy też nie. Elementem koniecznym oceniania nie jest pozytywne albo negatywne ustosunkowanie się do przedmiotu oceny, które mogą, ale nie muszą towarzyszyć temu procesowi⁶⁰. Powyższe podejście do istoty oceny jest zupełnie odmienne od zaproponowanego przez Z. Ziemińskiego, według którego element aprobaty czy dezaprobaty jest elementem konstytutywnym każdej oceny⁶¹.

Ze względu na zakres badawczy rozważań, który obejmuje zachowania człowieka, stanowiące przedmiot ocen etycznych, należy przyjąć założenie, że w procesie oceniania angażuje się nie tylko elementy emocjonalne, ale również intelektualne. Termin „ocena” występuje w niniejszej pracy nie tylko wówczas, gdy zachowanie człowieka ocenia się jako dobre lub złe dokonując jego porównania (kwalifikacji) z jakimś wzorem, w oparciu o pewne kryteria tego co dobre, złe, sprawiedliwe, niesprawiedliwe, ale również wtedy, gdy szacuje się intensywność pewnego zachowania. Ponadto należy podkreślić, że specyfika stosunków prawnych między osobami bliskimi, a zwłaszcza częste występowanie złożonych i skomplikowanych wewnętrznych relacji, wymusza niejednokrotnie dokonanie ocen wieloaspektowych, stanowiących przedpole syntetyzującej oceny globalnej, jak również ocen preferencyjnych (porównawczych). Dokonując rzetelnej i sprawiedliwej oceny zachowania człowieka pod kątem etycznym, na skutek której powstają również skutki cywilnoprawne, niezbędne jest dokonanie pewnej intelektualnej refleksji, nieograniczającej się wyłącznie do prostego przeżycia stanu moralnej aprobaty albo dezaprobaty odnoszącego się do przedmiotu oceny.

Należy zauważyć, że życie każdego człowieka przenikają oceny, a w szczególności oceny moralne, zwłaszcza podczas dokonywania wyborów, które wyma-

⁵⁹ M. Wilejczyk, Zagadnienia etyczne, s. 38–39. Zob. również W. Lang, Prawo i moralność, s. 29–30, który wskazuje, że w procesie oceny należy wykorzystać również funkcjonujące w danej kulturze standardy ocenne, a więc kryteria, według których dokonuje się ocen oraz uzasadnia konkretne wypowiedzi oceniające.

⁶⁰ M. Wilejczyk, Zagadnienia etyczne, s. 38–39. Autorka ponadto podkreśla, że od ocen należy wymagać intelektualnej rzetelności, nie zaś „wspierać się na takich czy innych, szczerych czy nieszczerzych, uczuciach i emocjach”.

⁶¹ Z. Ziemiński, O czym mówią prawnicy, s. 21–23. Autor ograniczając stosowanie zwrotu „ocena” wyłącznie do sytuacji, w których dochodzi do aprobaty czy dezaprobaty jakiegoś stanu rzeczy czy zdarzenia, proponuje, aby we wszystkich innych przypadkach posługiwać się innymi zwrotami. Przykładowo zwrotem „kwalifikacja” w przypadku gdy stan rzeczy (zdarzenie) odpowiada określonym wzorcom; zwrotem „oszacowanie” na potrzeby określenia rozmiarów czy intensywności czegoś, zaś „przydatnością” w przypadku tzw. ocen instrumentalnych.

gają nie tylko wartościowania, ale również hierarchizowania⁶². Specyfiką oceny moralnej jest to, że dotyczy ona ludzkiego postępowania, a zatem zachowania człowieka, które jest zależne od jego woli⁶³. Należy również zaznaczyć, że ocena moralna zachowania człowieka w przypadku klauzul generalnych oraz pozostałych zwrotów niedookreślonych powinna być zindywidualizowana, nie zaś wyłącznie oparta na ogólnie sformułowanych ocenach czy zasadach. Sama ocena, jak również wykorzystane do jej ustalenia kryteria wymagają uzasadnienia, nie mogą być zatem arbitralne. Pomimo że zachowanie człowieka oceniane jest w pewnym stopniu schematycznie, to jednak w przypadku niezgodności ocen dokonywanych w różnych jej aspektach, ocena globalna nie będzie wyznaczona przez jakieś standardowe oceny, ze względu na konieczność dokonania ocen preferencyjnych, dla których dokonania znaczny wpływ ma osobowość podmiotu oceniającego, jego doświadczenie życiowe i zawodowe, reprezentowany system wartości⁶⁴. Przyjmuje się, że oceny moralne to takie „oceny ludzkich czynów, które wyznaczane są przez postawę sprawiedliwej życzliwości wobec osób z określonego kręgu”⁶⁵. Ocena moralna stanowi wartościowanie w kategoriach danego zachowania jako dobrego, słusznego, godziwego, chwalebego bądź też złego, niesłusznego, niegodziwego, haniebnego⁶⁶.

Tradycyjnie wyróżnia się cztery kryteria oceny moralnej: kryterium wartości czynu samego przez się, kryterium intencji, kryterium konsekwencji oraz kryterium zasługi. Istotą kryterium wartości czynu samego przez się jest uznanie, że każdy ludzki czyn ma wewnętrzną wartość niezależnie od okoliczności, intencji oraz skutku. Oznacza to, że czyn wewnętrznie zły może powodować dobre skutki. Kryterium intencji sprowadza się do wartości moralnej czynu, która zależy od zamiaru osoby działającej. Kryterium konsekwencji zakłada, że czyny ludzkie same przez się nie są ani dobre, ani złe moralnie, ponieważ kryterium ich oceny są konsekwencje konkretnej sytuacji. Kryterium zasługi natomiast koncentruje się na rozmiarze (skali) wysiłku, jaki należy włożyć w wybór dobrego postępowania, odrzucającego postępowanie złe i zarazem przewyżającego skłonność wyboru zła; zatem im większa miara wysiłku, tym większa pochwała (zasługa moralna)⁶⁷. Wskazane kryteria oceny moralnej zachowania, z wyjątkiem kryterium zasługi, zostaną wykorzystane na gruncie badanych instytucji prawnych, przy formułowaniu elementów definicyjnych ich przesłanek.

⁶² M. Ossowska, *Normy moralne. Próba systematyzacji*, Warszawa 2000, s. 14–15.

⁶³ Z. Ziemiński, *Wstęp do aksjologii*, s. 106.

⁶⁴ Zob. Z. Ziemiński, *Wstęp do aksjologii*, s. 217 w odniesieniu do stosowania klauzuli generalnej „dobra dziecka”.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 106.

⁶⁶ T. Pietrzykowski, *Etyczne problemy*, s. 25.

⁶⁷ W. Tatarkiewicz, *O czterech rodzajach sądów etycznych*, *Przegląd Filozoficzny* 1930, Nr 4, s. 291.

Naczelnym nakazem moralnym jest imperatyw powszechnej życzliwości, którego istotą jest pozytywna ocena moralna tego, że ludzi spotyka dobro oraz negatywna ocena moralna, gdy spotyka ich zło⁶⁸. Nie oznacza to jednak, że każdy czyn „dyktowany życzliwością” jest „czynem dobrym moralnie”. Dodatkowo ocenić należy wyłącznie życzliwość sprawiedliwą. Kryterium sprawiedliwości stanowi bowiem nadrzędną wartość etyczną, kształtującą treść ocen, a w konsekwencji i norm moralnych⁶⁹. Kryterium sprawiedliwości należy zatem odnieść, zgodnie z tradycją rozważań etycznych zapoczątkowaną od *Arystotelesa*, do świadczenia dobra i ewentualnie rozdzielania nieuchronnego zła w sposób jednakowo traktujący jednostkę, która ze względu na posiadane przez nią jakieś cechy istotne należy do określonej kategorii⁷⁰. Warto przy tym zaznaczyć, że na gruncie refleksji filozoficznej obejmującej zagadnienia moralne wyróżnia się w kręgu istot współrodzajowych bliższych bliskich i dalszych bliskich, wobec których są dalej i mniej daleko idące obowiązki moralne⁷¹. Zróżnicowanie obowiązków moralnych zarówno wobec dalszych, jak i bliższych jest punktem wyjścia dla oceny zachowania człowieka, które narusza normy moralne, pod kątem skutków cywilnoprawnych na gruncie omawianych instytucji prawnych.

Jednoznaczne wskazanie istoty oceny moralnej jest utrudnione ze względu nie tylko na polisemiczność terminów „dobry”, „zły”⁷², „słuszny”, „niesłuszny”, „sprawiedliwy”, „niesprawiedliwy”, ale również z powodu istnienia trzech nurtów myśli etycznej (koncepcji moralności). *Maria Ossowska* wskazała na trzy główne typy wyróżniania ocen, a w konsekwencji norm moralnych i moralności jako zespołu takich norm: felicytologiczny, perfekcjonistyczny, solidarystyczny⁷³.

Ujęcie felicytologiczne, głoszone zwłaszcza w starożytnej Grecji, ujmowało moralność jako „sztukę poszukiwania właściwych celów i sensu życia”. Zakładało, że każdy człowiek powinien dążyć do osiągnięcia szczęścia osobistego, unikając jednocześnie cierpień w zastanym świecie. Osiągnięcie szczęścia było rozumiane np. jako osiągnięcie przyjemności (hedonizm etyczny, gr. *hedone* – „przyjemność”, „rozkosz”) lub też harmonijnego rozwoju osobo-

⁶⁸ Szerzej Cz. Znamierowski, *Rozważania wstępne do nauki o moralności i prawie*, Warszawa 1964, s. 31–38, 48–79; Cz. Znamierowski, *Oceny i normy*, Warszawa 1957, s. 344–348, 357–361; Z. Ziemiński, *Wstęp do aksjologii*, s. 106; Z. Ziemiński, *Etyczne problemy*, s. 89–90. Według M. Wilejczyk można mówić co najwyżej o zasadzie wstępnej życzliwości oraz wstępnej moralnej dyspozycji do troski o cudze dobro; M. Wilejczyk, *Zagadnienia etyczne*, s. 24.

⁶⁹ Z. Ziemiński, *Podstawy nauki o moralności*, s. 32.

⁷⁰ Z. Ziemiński, *Etyczne problemy*, s. 60; Z. Ziemiński, *Podstawy nauki o moralności*, s. 32.

⁷¹ Z. Ziemiński, *Podstawy nauki o moralności*, s. 31; Z. Ziemiński, *Etyczne problemy*, s. 67.

⁷² Szerzej na temat wieloznaczności powyższych terminów M. Ossowska, *Podstawy nauki o moralności*. Część I, s. 136–155; M. Ossowska, *Podstawy nauki o moralności*. Część II, s. 741–754.

⁷³ M. Ossowska, *Podstawy nauki o moralności*. Część II, s. 708–723; H. Šimo, *Poglądy M. Ossowskiej na koncepcje moralności a pojęcie sprawiedliwości*, *Ruch Filozoficzny* 2016, Nr 1, s. 110–113.

wości (eudajmonizm, gr. *eudaimon* – „szczęśliwy”, dosł. „mający dobrego ducha”)⁷⁴. Drugi, perfekcjonistyczny nurt myśli etycznej, pojmując moralność jako zbiór cnót do naśladowania, wskazuje na ideały moralne (wzory osobowe) lub czyny heroiczne, do których człowiek powinien dążyć, aby osiągnąć doskonałość moralną. Ujęcie to zakładało, jak żyć zgodnie z pewnym wzorcem osobowym, który mógł mieć charakter uniwersalny albo dotyczyć określonych członków społeczeństwa (np. wzór osobowy rycerza, kupca). Z koncepcją tą związane jest pojęcie zasługi moralnej, a zatem uznania dla wysiłku, w celu zbliżenia się do wzorca osobowego, który był zmienny historycznie⁷⁵. Koncepcja solidarystyczna ujmuje moralność jako zbiór zasad dobrego współżycia, dotyczących „ułożenia stosunków międzyludzkich na zasadzie wzajemnej przychylności i życzliwości, czy chociażby na zasadzie powściągnięcia wrogości i okiełznania aktów agresji w stosunku do innych członków społeczeństwa”⁷⁶. Abstrahując od tego, która ze wskazanych koncepcji ma współcześnie znaczenie wiodące, na gruncie badanych instytucji prawnych objętych zakresem pracy, należy odwołać się do ostatniej z przedstawionych koncepcji, która charakteryzuje normy i oceny moralne w aspekcie społecznym, a nie jedynie indywidualnym pod kątem uzyskania osobistego szczęścia lub doskonałości⁷⁷. W ramach tego nurtu można wyróżnić dwa odmienne ujęcia oceny moralnej: ujęcie subiektywistyczne oraz ujęcie obiektywistyczne. Ujęcie subiektywistyczne koncentruje się na dobrych intencjach podmiotu, którego postawy i czyny poddawane są ocenie, bez względu na to, czy podjęte postępowanie faktycznie przysparza dóbr zgodnie z zamierzeniami. Z kolei ujęcie obiektywistyczne koncentruje się na ocenie, czy i w jakim stopniu dane zachowanie spowodowało dobre skutki, zapewniając komuś jakieś dobra lub też uchronienie przed niebezpieczeństwem zła⁷⁸.

§ 4. Stosunek norm prawnych do norm moralnych

W pierwszej kolejności należy poczynić uwagę natury porządkującej, odnoszącą się do samej istoty norm moralnych i norm prawnych oraz relacji, jaka zachodzi między nimi a ocenami, które stanowią uzasadnienie ich obowiązywania. Żadna norma postępowania, stanowiąc wypowiedź dyrektywalną, która jednoznacznie i bezpośrednio nakazuje lub zakazuje określonej osobie (oso-

⁷⁴ Z. Ziemiński, *Podstawy nauki o moralności*, s. 22; Z. Ziemiński, *Etyczne problemy*, s. 51–52.

⁷⁵ Z. Ziemiński, *Etyczne problemy*, s. 53, 54; Z. Ziemiński, *Wstęp do aksjologii*, s. 20–21; Z. Ziemiński, *Podstawy nauki o moralności*, s. 23–24.

⁷⁶ Z. Ziemiński, *Podstawy nauki o moralności*, s. 24.

⁷⁷ *Ibidem*.

⁷⁸ *Ibidem*, s. 25; Z. Ziemiński, *Wstęp do aksjologii*, s. 105.

bom), by w określonych okolicznościach w pewien sposób postąpiła (postąpiły) bądź wielokrotnie postępowała (postępowały), sama przez się nie stanowi ani normy moralnej, ani normy prawnej. Jeżeli określa się daną normę postępowania jako normę moralną, to znaczy, że posiada ona uzasadnienie aksjologiczne w swoistego rodzaju ocenach moralnych, a mianowicie w ocenach co słuszne, a co niesłuszne, co dobre, a co złe w pewnym szczególnym znaczeniu⁷⁹. W przypadku rozumienia pojęcia moralności jako zbioru zasad dobrego współżycia społecznego, normy moralne mają szczególne uzasadnienie aksjologiczne poprzez oceny wyznaczone przez sprawiedliwą życzliwość do jakiejś grupy ludzi, których dobra zasadnicze wymagają zapewnienia za pomocą określonych, dopuszczalnych środków⁸⁰. A zatem normą moralną jest norma postępowania, która nakazuje podejmować postępowania ocenione moralnie dodatnio, a powstrzymywać się od postępowania moralnie dezaprobowanego⁸¹.

Stosunek prawa do moralności zostanie w pierwszej kolejności przedstawiony w jego aspekcie treściowym (merytorycznym, pojęciowym), a następnie w aspekcie funkcjonalnym, odnoszącym się do oddziaływania wzajemnego norm.

I. Stosunek treściowy

Określając stosunek treściowy pojęć prawa i moralności w odniesieniu do ich treści, a zatem cech, które przysługują desygnatom ich nazw, należy wskazać na następujące kryteria odróżniające. Po pierwsze – sposób uzasadnienia obowiązywania norm prawnych i norm moralnych, po drugie – stopień formalizacji i instytucjonalizacji w zakresie tworzenia i oddziaływania na adresatów norm, po trzecie – stopień precyzji, po czwarte – zakres podmiotowy oraz po piąte – zakres przedmiotowy norm prawnych i moralnych.

Rozpoczynając od pierwszego ze wskazanych kryteriów, należy zaznaczyć, że uzasadnieniem obowiązywania norm moralnych jest uzasadnienie aksjologiczne, zaś uzasadnieniem dla norm prawnych uzasadnienie tetyczne⁸². Normy prawne to zatem takie normy postępowania, które ustanowił podmiot, mający

⁷⁹ Z. Ziemiński, *Podstawy nauki o moralności*, s. 21, 85; Z. Ziemiński, *Etyczne problemy*, s. 94; Z. Ziemiński, *Unormowania prawne*, s. 11-12; R. Piszko, *Prawo a normy*, s. 146.

⁸⁰ Z. Ziemiński, *Podstawy nauki o moralności*, s. 85.

⁸¹ Z. Ziemiński, *Etyczne problemy*, s. 89, 90; zob. również T. Pietrzykowski, *Etyczne problemy*, s. 25-26, który wskazuje, że norma moralna to wskazanie sposobu, w jaki powinno się postępować, aby postępowanie było dobre. Zob. również T. Chauvin, T. Stawicki, P. Winczorek, *Wstęp*, s. 35-36, według których normy moralne odnoszą się do zachowań człowieka, jak również jego intencji i postaw, poddawanych ocenie z punktu widzenia szeroko rozumianej idei dobra.

⁸² S. Wronkowska, Z. Ziemiński, *Zarys teorii prawa*, Poznań 2001, s. 81.